

Öğretmen görüşlerine göre öğrencilerin zorba davranışlara başvurma düzeyleri ve öğrenme ortamlarının incelenmesi

Nurcan ÜSTÜNDAĞ ŞENER*

Murat BAŞAR**

Buket ŞEN***

Ahmet GÖNCÜ****

Özet

Tarama modeliyle yapılan bu çalışmada, öğretmen görüşlerine göre ilk ve ortaöğretim öğrencilerinin başa çıkma yöntemi olarak zorba davranışlara başvurma düzeyleri ve zorba davranışları öğrenme ortamları incelenmiştir. Araştırmanın verileri SPSS 19 paket programında değerlendirilmiştir. Araştırmada Başar ve Çetin (2013) tarafından geliştirilen “Zorba Davranışlar Ölçeği” kullanılmıştır. Araştırma 2013-2014 eğitim-öğretim yılında Uşak il merkezi, bazı ilçe ve köylerde gerçekleştirilmiştir. Araştırma örnekleminin 192’sini sınıf öğretmeni, 353’ünü branş öğretmeni oluşturmaktadır. Toplam 545 öğretmenden oluşan örneklem cinsiyet olarak 248 kadın ve 297 erkek öğretmenden oluşmaktadır. Araştırmada doğrudan zorbalık, dolaylı zorbalık ve sözel zorbalık olmak üzere üç boyut saptanmıştır. Öğrencilerin zorba davranışlara başvurmalarının sık sık düzeyinde olduğu tespit edilmiştir. Öğrenciler zorba davranışları en çok okul arkadaşlarından öğrenmektedir. Öğrenim görülen okulun akademik başarısı arttıkça zorba davranışlara başvurma düzeyleri azalmaktadır.

Anahtar kelimeler: Zorbalık, zorbalık düzeyi, doğrudan zorbalık, dolaylı zorbalık, sözel zorbalık

The teachers’ views on student bullying behavior and investigation of learning environment

Abstract

This descriptive study explores teachers’ perceptions of students’ bullying behavior and the contexts of student bullying. Research data are analyzed using the SPSS 19 package. Research is

* Öğr.Gör.Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi, nsener@marmara.edu.tr

** Doç.Dr., Uşak Üniversitesi, Uşak Eğitim Fakültesi, murat.basar@usak.edu.tr

*** Araş.Gör., Uşak Üniversitesi, Uşak Eğitim Fakültesi, buket.sen@usak.edu.tr

**** Araş.Gör., Uşak Üniversitesi, Uşak Eğitim Fakültesi, ahmetgoncu@gmail.com

carried out in some towns and villages in Uşak in 2013-2014 academic years. The research sample consists of 192 primary school-teachers and 353 subject teachers. The sample consists of a total of 545 teachers; 248 female, 297 male teachers. In the study, three dimensions are determined including direct bullying, indirect bullying and verbal bullying. It is determined that students frequently resort to bullying behavior. Students learn bully behavior from classmates. Increased student academic achievements are concomitant with less frequent student bullying behavior.

Keywords: Bullying, bullying level, bully behavior learning environments, direct bullying, indirect bullying, verbal bullying.

Giriş

Geleneksel eğitim sisteminde okullar daha çok öğrencinin akademik başarısını artırmaya yönelikken, çağdaş eğitim sisteminde okullar akademik başarının yanında öğrencilere bedensel, duygusal ve sosyal beceriler kazandırma gibi bazı önemli görevleri de üstlenmişlerdir. Gelişmeler öğrencinin duygusal, davranışsal ve sosyal yönlerinin ihmal edilmesinin hedeflenen akademik başarıyı da olumsuz yönde da etkilediğini göstermektedir. Öğrencinin sağlıklı bir şekilde sosyalleşeceği, kabiliyetlerine ve kişisel özelliklerinin dikkate alınarak yetiştirileceği ortamların başında okullar gelmektedir. Bu yüzden okullar, öğrencilerin sosyalleşeceği, değerler eğitimini alacağı, kendini özelliklerini tanıyarak en uygun mesleğe yöneleceği, aile kurumunun zayıflamasına bağlı ortaya çıkan olumsuzlukların giderileceği ve öğretimin yanında öğrencilerin kişilik gelişimine katkıda bulunacak kurumların başında gelmektedir (Ayas, 2008). Buna karşılık öğrencilerin okul ortamında maruz kaldıkları olumsuz yaşantılar, onlarda okula karşı olumsuz tutum geliştirmelerine, okuldan soğumalarına, hatta okuldan uzaklaşmalarına neden olmaktadır. Öğrencilerin okuldan soğumalarına ve uzaklaşmalarına neden olan olaylardan birisi de hiç şüphesiz de zorbalıktır.

Zorbalık ile ilgili ilk tanımlamayı, bu konuda bilimsel çalışmaları başlatan Olweus (1993) şu şekilde yapmıştır: “*Bireyin, sürekli ve düzenli şekilde kişi veya kişilerin olumsuz davranışlarına maruz kalmasıdır.*” Eliot (1992) de zorbalığı bir kişinin veya bir grubun kişiye yaptığı olumsuz davranışlar olarak tanımlamıştır.

Zorbalık gibi karmaşık bir problemle ilgili araştırma sayısı kısıtlıdır. Olweus’a (1995) göre Çocuklarda zorbalıkla ilgili ilk sistematik araştırmalar yetmişli yıllarda İskandinav ülkelerinde başlamıştır. Seksenli yılların sonu ve doksanlı yılların başında ise Japonya, İngiltere, Hollanda, Kanada, ABD ve Avustralya’da medyanın ve araştırmacıların ilgisini çekmeye başlamıştır.

Stephenson ve Smith’in 1988 yılında ilkököl öğrencileri arasında yaptıkları araştırmada zorba davranış sıklığının okullar arasında (%0’dan %50’ye değişen) büyük farklılıklar bulunduğunu tespit etmişlerdir. Pişkin (2005) dünya genelinde zorba ve kurban olaylarının yaygınlığına ilişkin yaptığı tarama çalışmasında; kurban öğrenci oranlarının Avustralya’da %30-50; İtalya’da %8-40; İngiltere’de %04-36; Yunanistan’da %15-30; Portekiz’de %20-22; Kanada’da %21; ABD’de %10, zorba öğrenci oranlarının ise; İtalya’da % 15-20; İngiltere’de %20; Yunanistan’da %6; Kanada’da %12; ABD’de %13; Norveç’te %7 olduğunu belirtmiştir. Riley’in (1988) araştırmasında İngiltere’de

etnik azınlıkların sayıca daha yoğun olduğu bölgelerdeki okullarda zorbalığa daha sık rastlandığı öne sürmüştür (akt. Besag, 1995). Ülkemizde yapılan çalışmalar dünyadaki gelişmelere benzer şekilde okul ortamında öğrencilerde zorba davranışların arttığını göstermektedir (Ayas ve Horzum, 2011; Çankaya, 2011; Dölek, 2002; Totan ve Yöndem, 2007).

Eğitim, insanı insan kılma eylemi ve özgürleştirme etkinliğidir. Eğitimle bireyin kendini geliştirmesi, kazanımlar elde etmesi hedeflenmektedir. Eğitim bir süreç içinde plan ve program doğrultusunda yürütülmektedir. Eğitimde yazılı bir plan ve program çerçevesinin dışında da öğrencilere bilginin dışında norm ve değerler aktarılmaktadır. Bu değer ve norm aktarımının temelinde iyi insan, iyi vatandaş yetiştirme amacı vardır. Öğrencilere aktarılan normlar yazılı değildir. Eğitsel uygulamalarla gerçekleşir. Normları aktaran ne aktardığından ve aktarılan değerlerin amaçlarından haberdardır. Normların kazandırılması hedeflenen öğrenciler ise kendisine aktarılan normların amaçlarından haberdar değildir. Okullarda, öğrencilere örtük biçimde aktarılmaya çalışılan, öğrencilerin, hedeflerinden haberdar olmadığı norm ve değerler örtük programı oluşturmaktadır. Jackson (1968) örtük programı gizli mesajlar yolu ile iletilen okulların resmi olmayan beklentileri olarak tanımlamıştır. Dreebené göre okullar, öğrencilerin ailede öğrenemedikleri sosyal norm ve becerileri öğrendikleri yerdir. Aile yaşamı, çocukları tek başına yetişkin dünyasına hazırlamada yeterli değildir (akt. Yüksel, 2004). Yüksel (2004) tüm görüşlerin ortak noktası olarak *“örtük programda öğrenciler, duygu, tutum, değer, alışkanlık ve becerileri öğrenmektedir”* diye aktarmıştır. Paykoç (1995) çalışmasında, örtük programı *“okulda bilinçli ve açık olarak uygulanan programların, kararların, ilkelerin dışında kalan okul ortamı ve yaşamı”* biçiminde tanımlamaktadır. Bu doğrultuda yapılacak düzenlemeler okuldaki yaşam kalitesi de yükselterek öğrencilerin kendilerini okulda daha mutlu ve güvende hissetmelerini sağlayacaktır. Böylece öğrencinin bir taraftan akli geliştirirken diğer taraftan kalbini geliştirilecektir. Ancak örtük program her zaman olumlu sonuç ortaya koymaz. Bazen olumsuz davranışlarda örtük biçimde aktarılabilir. Çocuğa sistemli biçimde küfür öğretilmemektedir. Ancak bugün küfür bilmeyen birey yoktur. Bunun gibi birçok örnek verilebilir.

Zorbalık okullarda karşılaşılan önemli sorunlardan birisidir. Artık okullar zorbalık ve şiddetle mücadele etmektedir. Okullardaki rehber öğretmenlerin zamanının büyük bir kısmının istenmeyen öğrenci davranışlarıyla mücadelede geçtiği görülmektedir. İstenmeyen öğrenci davranışları zorbalığı da içermektedir. Yapılan taramalarda zorbalık türlerine yönelik birçok araştırmaya rastlanmıştır. Ancak öğrencilerin zorba davranışları öğrenme ortamlarına yönelik bir araştırmaya rastlanamamıştır. Bu bağlamda öğrencilerin zorba davranışlara başvurma düzeylerinin ve zorbalığı hangi ortamlardan öğrendiklerine yönelik araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Başar ve Çetin (2013), öğrencilerin kendi zorba davranışlarını değerlendirmelerine yönelik bir çalışma yapmışlardır. Öğrencilerin zorba davranışlara başvurma düzeyleri ve öğrenme ortamlarına ilişkin öğretmen görüşlerine ihtiyaç duyulmuştur. Bu çalışmanın böyle bir soruna ışık tutacağı düşünülmüştür.

Kendisini gerçekleştiren, kimseden çekinmeden özgürce düşüncelerini açıklayan ve seçimler yapan bireylerden, kimseye karşı zorba davranışlarda bulunmaması beklenmektedir. Bu bireyler aynı zamanda zorba davranışlara karşı kendini koruyacak donanıma sahiptir. Mesleğinde üretken, ruhen ve bedenen sağlıklı bireylerin, huzur içinde yaşadığı, gelişmiş demokratik bir

ülke hepimizin hedefleri arasında yer almaktadır. Bu hedefin gerçekleşme yolunun eğitimden geçtiği unutulmamalıdır. Bu nedenle yarınlarımız olarak gördüğümüz öğrencilerimizin en iyi şekilde yetişmesi için problemlerinin bilimsel olarak tespit edilmesi ve çözümüne tüm toplumun katkı sunması gerekir. Eğer bilimsel yaklaşımların yerini spekülatif söylemler alır, okuldaki problemlerin çözümü yalnızca öğretmenlerden beklenirse hayallerimiz avuntudan ileriye gitmeyecektir. Beklentilerimiz doğrultusunda, okullarda sıkça görülen ve yarınlarımız adına kaygı uyandıran zorba davranışların bilimsel olarak tespitine ve çözümüne katkıda bulunmak amacıyla bu araştırma gerçekleştirilmiştir.

Araştırmada, öğrencilerin başa çıkma yöntemi olarak zorba davranışlara başvurma düzeyleri ve öğrenme ortamları bazı değişkenler açısından incelenmiş ve bu doğrultuda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır.

- Öğretmenlere göre öğrenciler hangi zorba davranışlara başvurmaktadır?
- Öğretmenlere göre öğrencilerin zorba davranışlar sergileme düzeyleri nedir?
- Öğretmenlere göre öğrenciler zorba davranışları hangi ortamlardan öğrenmektedir?
- Zorba davranışların birbiriyle ilişkisi var mıdır?
- Öğrencilerin zorba davranışları gösterme düzeylerine yönelik görüşleri öğretmenlerin cinsiyetlerine göre farklılaşmaktadır?
- Öğrencilerin zorba davranışları öğretmenlerin görevli oldukları okul türüne göre farklılaşmakta mıdır?
- Öğrencilerin zorba davranışları öğretmenlerin kıdemlerine göre farklılaşmakta mıdır?
- Öğrencilerin zorba davranışları öğrenim gördükleri okulların bulunduğu yerleşim birimine göre farklılaşmakta mıdır?
- Öğrencilerin zorba davranışları okulun kültürel ve ekonomik düzeyine göre farklılaşmakta mıdır?
- Öğrencilerin zorba davranışlarının gözlemlenmesi öğretmenlerin eğitim düzeyine göre farklılaşmakta mıdır?

Yöntem

Araştırmanın yöntemi, mevcut durumu tespit etmeyi amaçladığı için betimsel araştırma yöntemlerinden tarama modelidir. Tarama modelleri, geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımlarıdır. Araştırmaya konu olan durum, birey ya da nesne, kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır. Onları, herhangi bir şekilde değiştirme, etkileme çabası gösterilmez (Karasar, 2011).

Araştırmanın evrenini 2013-2014 eğitim-öğretim yılında Uşak ilinde Millî Eğitim Bakanlığına bağlı ilk ve ortaöğretim kurumlarında görev yapmakta olan 3671 sınıf ve branş öğretmeni oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini eleman örnekleme türüyle belirlenen 178 sınıf öğretmeni, 367 branş öğretmeni olmak üzere 545 öğretmen oluşturmaktadır. Örneklemdaki öğretmenlerin 248'i kadın 297'si erkektir. Örneklemi oluşturan öğretmenlerin 178'i ilkokulda,

82'si ortaokulda, 29'u imam hatip ortaokulunda, 38'i Anadolu lisesinde, 39'u Anadolu öğretmen lisesinde, 30'u fen lisesinde, 34'ü imam hatip lisesinde, 25'i sağlık meslek lisesinde ve 36'sı çok programlı lise türü okullarda görev yapmaktadır.

Araştırmalarda modeller araştırmacı ve araştırılan konuya göre değişiklikler göstermektedir. Araştırmacı araştıracağı konu hakkında sağlıklı veriler elde etmek için konunun yapısına uygun modeli seçer. Uygun model araştırma için son derece önemlidir. Konuya uygunluğu nedeniyle araştırmada tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modelleri, geçmişte ya da günümüzde var olan bir durumu olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımıdır (Karasar, 2011).

Veri Toplama Aracının Geliştirilmesi

Öğretmenlerin, öğrencilerin zorba davranışlara başvurma düzeylerini ve öğrenme ortamlarını belirleyebilmek için Başar ve Çetin (2013) tarafından geliştirilen, geçerlik ve güvenilirliği yapılmış olan “Zorba Davranışlar Ölçeği” kullanılmıştır. Elde edilen veriler SPSS 19 paket programında değerlendirilmiştir. Yapılan faktör analizinde güvenilirliği düşüren madde olmadığı görülmüştür. Alpha güvenilirlik katsayısı da .92 bulunmuştur. Anket üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm öğretmenlerin kişisel bilgilerinden, ikinci bölüm 22 zorba davranış ve davranışları gösterme düzeylerinden, üçüncü bölüm zorba davranışları öğrenme ortamlarını ölçmeye yöneliktir. Yapılan temel bileşenler analizi sonucunda, Tablo 1’de görüldüğü gibi üç boyut ortaya çıkmıştır. Bu boyutlar doğrudan zorbalık, dolaylı zorbalık ve sözel zorbalık diye adlandırılmıştır. Üç boyutun Alpha güvenilirlik değeri .94, KMO değeri .95 olarak bulunmuştur.

Tablo 1

Zorba Davranışlar Temel Bileşenler Analizi

Madde	Dolaylı Zorbalık	Doğrudan Zorbalık	Sözel Zorbalık
20	752		
19	704		
18	652		
14	647		
15	618		
21	613		
16	566		
17	522		
22	518		
13	482		
11	487		
5		753	
10		733	
6		701	
12		584	
8		506	
9		472	
2			809
1			704
4			688
3			593
7			537

Tablo 1’de öğretmenlerin, öğrencilerin zorba davranışlara başvurma düzeyleri ile ilgili görüşleri temel bileşenler analizine tabi tutulmuştur. Yapılan analiz sonucunda öğrencilerin zorba davranışları; dolaylı zorbalık, doğrudan zorbalık ve sözel zorbalık alt boyutlarından oluşmuştur.

Tablo 2

Zorbalık Ölçeği Maddelerinin Faktör Analizi İçin Açıklanan Toplam Varyans Yüzdeleri

Başlangıç Öz Değerleri				Kareler Toplamı Çıkarımı			Toplam Karelerin Rotasyonu		
Faktörler	Toplam	Varyans Yüzdesi	Kümülatif Yüzde	Toplam	Varyans Yüzdesi	Kümülatif Yüzde	Toplam	Varyans Yüzdesi	Kümülatif Yüzde
1	10.318	46.900	46,900	10.318	46.900	46.900	4,799	21,815	21,815
2	1.316	5.983	52,883	1.316	5.983	52,883	4,241	19,976	41,092
3	1.063	4.831	57,714	1.063	4.831	57,714	3,657	16,622	57,714
4	.954	4.337	62,051						
5	.848	3.856	65,907						
6	.815	3.706	69,613						
7	.728	3.309	72,922						
8	.587	2.670	75,592						
9	.581	2.640	78,232						
10	.558	2.535	80,766						

Zorba davranışları gösterme düzeyi ölçeğinin faktör analizi sonucunda zorba davranışların üç boyutunun zorba davranışların toplam varyansın %58’ini açıkladığı görülmektedir. Uluslararası standardın %55 olduğu düşünüldüğünde oldukça kabul edilebilir bir oranı açıklamaktadır.

Bulgular

Araştırma sonucunda elde edilen bulgular tablolar halinde verilmiştir.

Tablo 3

Öğrencilerin Zorba Davranışları Gösterme Düzeyinin Yüzde (%) ve Frekans (f) Sonuçları (N:545)

Madde	Hiçbir zaman		Nadiren		Ara sıra		Sık Sık		Her zaman		Ort	Ss
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%		
1.	50	9,2	255	46,7	138	25,3	82	15	20	2,7	2,57	,975
2.	28	5,1	248	45,5	166	30,5	88	16,1	15	2,8	2,66	,904
3.	51	9,3	267	49	164	30,1	52	9,5	11	2	2,46	,865
4.	24	4,4	166	30,5	240	44	94	17,2	21	3,8	2,86	,888
5.	127	23,3	246	45,1	134	24,5	27	4,9	11	2,7	2,17	,911
6.	93	17,1	267	49	135	24,8	34	6,2	16	2,9	2,29	,922
7.	37	6,8	235	43,1	198	36,3	54	9,9	21	3,9	2,61	,897
8.	32	5,9	245	45	170	31,2	71	13	27	5	2,66	,949
9.	52	9,5	224	41	154	28,3	91	16,7	24	4,4	2,65	1,009
10.	145	26,6	235	43,1	124	22,8	32	5,9	9	1,7	2,13	,929
11.	68	12,5	236	43,3	181	33,2	50	9,2	10	1,8	2,45	,890
12.	111	20,3	257	47,2	104	19	42	7,7	31	5,7	2,31	1,058
13.	84	15,4	271	49,7	131	24	42	7,7	17	3,1	2,33	,935
14.	38	7	223	40,9	168	30,8	95	17,4	21	3,9	2,70	,964
15.	63	11,5	246	45,1	133	24,4	77	14,1	26	4,8	2,55	1,024
16.	85	15,6	208	38,1	107	19,6	114	20,9	31	5,7	2,63	1,143
17.	34	6,2	171	31,4	165	30,3	148	27,1	27	5	2,93	1,015
18.	49	9	197	36,1	176	32,3	104	19,1	19	3,5	2,72	,987
19.	37	6,8	210	38,5	203	37,2	76	13,9	19	3,5	2,69	,917
20.	40	7,3	211	38,7	194	35,6	84	15,4	19	3,5	2,68	,983
21.	39	7,1	217	39,8	181	33,2	84	15,4	24	4,4	2,70	,963
22.	185	33,9	218	40	83	15,2	47	8,6	12	2,2	2,05	1,017

Tablo 3'te öğretmenlere göre öğrencilerin zorba davranışları gösterme düzeyleri, frekansları verilmiştir. Davranışları gösterme düzeyi (1) Hiçbir zaman, (2) Nadiren, (3) Sık sık, (4) Genellikle ve (5) Her zaman şeklinde kodlanmıştır. Öğrencilerin her zaman gösterdikleri zorba davranışlardan frekansı en yüksek 27 öğretmen %5 ile televizyonda kendi istediği programı izlemeyi isteme ve sırada arkadaşının önüne geçme davranışlarıdır. Başar ve Çetin'in (2013) çalışmasında da benzer sonuca ulaşılmıştır. Başar ve Çetin'in (2013) çalışmasında da öğrenci görüşlerine her zaman görülme sıklığı yüksek olan davranış 'televizyonda istediği programı izler' davranışı olmuştur. 'Rekabet ettiği arkadaşının başarısızlığına sevinme' davranışına 19

öğretmen her zaman görülür demiştir. Bu davranış ileride daha ciddi sorunlara yol açabilir. Öğretmen görüşlerine göre görülme sıklığı ortalaması en yüksek davranış (2,86) ‘arkadaşlarının sözünü kesme’ davranışdır. Bu bulguyu Başar’ın (2011) çalışması desteklemektedir. Başar (2011) çalışmasında sınıf içinde gözlemlenen en yüksek frekansa sahip davranışın ‘izinsiz konuşma’ ve ‘arkadaşının sözünü kesme davranışı’ olduğunu tespit etmiştir. Öğretmenlerin hiçbir zaman ben bu davranışı görmüyorum, diye belirttiği frekansı en yüksek davranış, 185, %33,9 nanik der gibi ‘dil çıkarma’ davranışdır. Öğretmenlerin hiç karşılaşmıyorum dediği görülme sıklığı en az ikinci davranış 145, %26,6 ile ‘kâğıdı ve benzeri çöpleri arkadaşının çantasına veya cebine koyma’ davranışdır. Konuşanın sözünü bilerek yanlış anlatma 127, %23,3 ile üçüncü olarak en az görülen davranıştır. Öğretmenler davranışların gösterilme düzeyine yönelik olarak nadiren ve sık sık cevaplarında yoğunlaşmaktadır. Bu nedenle davranışların ortalamalarının 2-3 aralığında olduğu görülmektedir. Zorba davranışlarının görülme sıklığının endişe düzeyinde olmadığı söylenebilir.

Tablo 4

Öğrencilerin Zorba Davranışları Öğrenme Ortamlarının Yüzde (%) ve Frekans (f) Sonuçları (N:545)

Madde	Hiç Kimseden		Okuldan		Televizyondan		Mahalleden		Ailemden		Ort	SS
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%		
1.	31	5,7	178	32,7	35	6,4	196	36,9	105	19,2	3,30	1263
2.	44	8,1	220	40,3	56	10,3	183	33,6	42	7,7	2,92	1,169
3.	82	15	244	44,8	34	6,2	92	16,9	93	17,1	2,76	1,359
4.	41	3,5	238	43,7	57	10,4	102	18,7	107	19,6	2,99	1,309
5.	109	20	147	27	73	13,4	126	23,1	90	16,5	2,89	1,389
6.	36	6,6	147	27	90	16,5	216	39,6	56	10,3	3,20	1,142
7.	35	6,4	167	30,6	79	14,5	152	27,9	112	20,6	3,26	1,266
8.	43	7,9	331	60,7	54	9,9	89	16,3	28	5,1	2,50	1,022
9.	36	6,6	348	63,9	64	11,7	66	12,1	31	5,7	2,46	,986
10.	120	22	294	53,9	52	9,5	59	10,8	20	3,7	2,20	1,020
11.	52	9,5	198	36,3	86	15,8	191	35	18	3,3	2,86	1,100
12.	68	12,5	137	25,1	100	18,3	148	27,2	92	16,8	3,11	1,299
13.	56	10,3	144	26,4	125	22,9	120	22	100	18,3	3,12	1,272
14.	48	8,8	195	35,8	58	10,7	170	31,3	73	13,4	3,05	1,250
15.	55	10,1	183	33,6	96	17,6	163	29,9	48	8,8	2,94	1,179
16.	46	8,6	178	32,7	102	18,7	164	30,1	55	10,1	3,01	1,171
17.	69	12,7	63	11,6	128	23,5	57	10,4	228	41,8	3,57	1,441
18.	55	10,1	97	17,8	93	17,1	111	20,3	189	34,7	3,52	1,381
19.	84	15,4	197	36,1	73	13,4	118	21,7	73	13,4	2,81	1,303
20.	74	13,6	160	29,4	73	13,4	198	36,3	40	7,3	2,94	1,222
21.	54	9,9	161	29,5	101	18,5	183	33,6	46	8,4	3,01	1,169
22.	93	17,1	162	29,7	72	13,2	187	34,3	31	5,7	2,82	1,233

Tablo 4'te öğrencilerin zorba davranışları öğrenme ortamları ve frekansları verilmiştir. Davranışları öğrenme ortamları; 1=Hiç kimseden, 2=Okul arkadaşlarından, 3=Televizyondan, 4=Mahalleden, 5=Aileden şeklinde kodlanmıştır. Öğretmenlerin, hiç kimseden öğrenmedi, yani ben bu davranışı görmüyorum demek istediği frekansı 120, %22'si kâğıdı ve benzeri çöpleri arkadaşının çantasına veya cebine koyma davranışdır. Zorba davranışların gösterilme düzeyinde de en az gösterildiği belirtilen üç davranış da aynı davranışlardır. Frekans ve yüzdelere incelendiğinde öğrenciler zorba davranışları en çok okul arkadaşlarından öğrenmektedirler. Okul arkadaşlarından en çok öğrendikleri belirtilen davranış %63,9 ile okul eşyalarını karalama ve çizme davranışdır. Okul arkadaşlarından öğrenilen en yüksek ikinci frekansa sahip 331 (%60,7) sırada arkadaşının önüne geçme davranışdır. Öğrencilerin üçüncü olarak okul arkadaşlarından öğrendiklerini belirttikleri davranış 294 (%53,9) ile kâğıdı ve benzeri çöpleri arkadaşının çantasına veya cebine koyma davranışdır. Öğretmenlere göre öğrenciler zorba davranışları en çok okul arkadaşlarından öğrenmektedir. Başar ve Çetin'in (2013) çalışmasında öğrenciler de zorba davranışları en çok okul arkadaşlarından öğrendiklerini belirtmişlerdir. Okulların terbiye kısmı tartışılabilir.

Öğretmenler televizyondan 128 (%23,5) ile kendi istediği programı izlemek için baskı oluşturma davranışını öncelikle öğrendiklerini belirtmişlerdir. İkinci olarak 125 (%22,9) ile arkadaşını küçümseme davranışdır. Televizyondan üçüncü olarak en çok öğrenilen zorba davranış 102 (%18,7) ile kendinden küçüklere istediğini yaptırmak için tehdit etme davranışdır.

Öğrencilerin mahalleden en çok öğrendikleri zorba davranış 216 (%39,6) ile oyunda veya etkinliklerde hile yapma davranışdır. Bu davranışı okul arkadaşlarından öğrenme oranı %27'dir. İkinci olarak 198 (%36,3) ile kendi istediği oyunun oynanması için baskı oluşturma davranışdır. Bu davranışı okul arkadaşlarından öğrenme oranı %29,4'tür. Mahalleden ikinci olarak en çok öğrendikleri 196 (%36) ile arkadaşına küfretme davranışdır. Arkadaşına küfretme davranışını okul arkadaşlarından öğrenme oranı %32'dir.

Öğrencilerin zorba davranışları aileden öğrenme oranına bakıldığında öncelikle 228 (%41,8) ile televizyonda kendi istediği programı izlemek için baskı kurma davranışdır. Bu davranışı okul arkadaşlarından öğrenme oranı %11,6'dır. Öğrencilerin ailelerinden ikinci olarak en çok öğrendiği davranış 189 (%34,7) ile haksız olsa bile bağırarak haklı çıkma davranışdır. Bu davranışı okul arkadaşlarından öğrenme oranı %17,8'dir. Üçüncü olarak da 105 (%19,2) ile arkadaşına küfretme davranışdır. Başar ve Çetin'in (2013) çalışmasında aileden öğrenme frekansı en yüksek iki davranış televizyondan istediği programı izlemek için baskı kurma ve haksız olsa bağırarak haklı çıkma davranışdır.

Tablo 5
Zorba Davranış Boyutları Arasındaki Korelasyon Matrisi

Boyutlar	1	2	3	4
Dolaylı Zorbalık	-			
Doğrudan Zorbalık	78**	-		
Sözel Zorbalık	68**	72**	-	
Toplam	95**	92**	82**	-

**p<05

Öğretmen görüşlerine göre ilkokul, ortaokul, lise öğrencilerinin zorba davranışları gösterme düzeylerinin boyutları arasındaki ilişkinin belirlenmesinde kullanılan Pearson Çarpım Momentler Korelasyon Analizi sonuçlarına Tablo 5'te yer verilmiştir. Öğretmen algıları doğrultusunda elde edilen bulgulara göre, zorbalık ölçeği alt boyutlarından dolayı zorbalık ile doğrudan zorbalık arasında [$r=.78$], sözel zorbalık arasında [$r=.68$], toplam zorbalık [$r=.95$] anlamlı ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Doğrudan zorbalık ile sözel zorbalık arasında [$r=.72$] ve toplam [$r=.92$], sözel zorbalık ile toplam zorbalık arasında [$r=.82$] anlamlı ilişkiler olduğu saptanmıştır. Dolaylı zorbalığın en güçlü ilişkisinin toplam boyutuyla olduğu görülmüştür. Dolaylı zorbalık davranışında bulunan öğrenciler doğrudan ve sözel zorbalık davranışında bulunmaktadır. Zorba davranışın bir boyutunu gösteren öğrenciler diğer zorba davranışları da göstermektedir.

Tablo 6

Öğretmenlerin Kıdemine Göre Zorba Davranışlarda Farklılaşma (Anova)

Değişken	Farkın kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	f	p	Anlamlı Fark I-J
	Gruplar arası	6,420	4	1,605	3,381	010	11-15>1-5
	Gruplar içi	256,360	540	,475			11-15>6-10
	Toplam	262,780	544				11-15>21 ve üzeri
Dolaylı Zorbalık	Gruplar arası	14,394	4	3,598	7,471	000	11-15>1-5
	Gruplar içi	260,092	540	,482			11-15>6-10
	Toplam	274,485	544				11-15>21 ve üzeri
							16-20>1-5
							16-20>6-10
							16-20>21 ve üzeri
Sözel Zorbalık	Gruplar arası	5,748	4	1,437	2,591	036	-
	Gruplar içi	299,443	540	,555			
	Toplam	305,191	544				
Toplam	Gruplar arası	6,812	4	1,703	4,184	002	11-15>1-5
	Gruplar içi	219,786	540	,407			11-15>6-10
	Toplam	226,598	544				11-15>21 ve üzeri

Tablo 6'da görüldüğü gibi öğretmenlerin mesleki kıdemine göre öğrencilerin zorba davranışları farklılaşmaktadır. Farkın kaynağını anlamak için yapılan Tukey testinde kıdem yılı 11-15 yıl aralığında olan öğretmenler, kıdem yılı 1-5, 6-10 ve 21 ve üzeri olan öğretmenlere göre öğrencilerin daha fazla doğrudan zorbalıkta bulduklarını düşünmektedir. Yine kıdem yılı 11-15 yıl aralığında olan öğretmenler, kıdem yılı 1-5, 6-10 ve 21 ve üzeri olan öğretmenlere göre daha fazla zorbalıkta bulduklarını düşünmektedir. Mesleki kıdemi 16-20 yıl aralığında olan öğretmenler de kıdem yılı 11-15 yıl aralığında olan öğretmenler, kıdem yılı 1-5, 6-10 ve 21 ve üzeri olan öğretmenlere göre öğrencilerin daha fazla dolaylı zorbalıkta bulduklarını düşünmektedir. Sözel zorbalık davranışında fark bulunmasına rağmen yapılan Tukey testinde

anamlı bir fark bulunamamıştır. Zorba davranışlar toplamında kıdem yılı 11-15 yıl aralığında olan öğretmenler, kıdem yılı 1-5, 6-10 ve 21 ve üzeri olan öğretmenlere göre öğrencilerin daha fazla zorbalıkta bulduklarını düşünmektedir.

Tablo 7

Görev Yapılan Okul Türüne Göre Zorba Davranışlarda Farklılaşma (Anova)

Değişken	Farkın kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	f	p	Anamlı Fark I-J
Dolaylı Zorbalık	Gruplar arası	20,373	9	2,264	4,744	000	ÇPL>İlkokul ÇPL>İHOO ÇPL>ADL ÇPL>ANDÖ ÇPL>Fen L. İlkokul>Fen L. Ortaokul>Fen L.
	Gruplar içi	163,245	535	,477			
	Toplam	167,653	544				
Doğrudan Zorbalık	Gruplar arası	5,349	9	3,382	7,862	000	ÇPL>İlkokul ÇPL>Ortaokul ÇPL>İHOO ÇPL>AND ÇPL>ANDÖ ÇPL>Fen L. ÇPL>İHL ÇPL>ML ÇPL>SML Ortaokul>Fen L.
	Gruplar içi	363,066	535	,600			
	Toplam	368,415	544				
Sözel Zorbalık	Gruplar arası	2,549	9	2,289	4,298	000	ÇPL>İlkokul Ortaokul>Fen L. ML>Fen L. ÇPL>Fen L.
	Gruplar içi	70,260	535	,533			
	Toplam	72,819	544				
Toplam	Gruplar arası	2,549	9	2,469	6,446	000	ÇPL>İlkokul İlkokul>Fen L. Ortaokul>Fen L. ÇPL>Ortaokul ÇPL>İHOO ÇPL>AND. ÇPL>ANDÖ ML>Fen L. ÇPL>SML ÇPL>İHL
	Gruplar içi	70,260	535	,383			
	Toplam	72,819	544				

Not: ÇPL: Çok Programlı Lise, ML: Meslek Lisesi, İHOO: İmam Hatip Ortaokulu, SML: Sağlık Meslek Lisesi, AND: Anadolu Lisesi, ANDÖ: Anadolu Öğretmen Lisesi, İHL: İmam Hatip Lisesi

Öğretmenlerin görev yaptıkları okulun statüsüne göre yapılan Anova testinde dolaylı zorbalık, doğrudan zorbalık, sözel zorbalık ve toplam boyutunda $p < .01$ düzeyinde anlamlı fark bulunmuştur. Farkın kaynağını belirlemek için yapılan Tukey testinde çok programlı lise öğrencileri dolaylı zorbalık davranışını ilkökul, imam hatip ortaokulu, Anadolu lisesi, Anadolu öğretmen lisesi ve fen lisesi öğrencilerine göre daha fazla dolaylı zorbalık davranışında bulunmaktadır. Yine ilkökul ve ortaokul öğrencileri fen liselerine göre daha fazla dolaylı zorbalık davranışında bulunmaktadır. Çok programlı liselerde öğrenim gören öğrenciler doğrudan zorbalık davranışını ilkökul, ortaokul imam hatip ortaokulu, Anadolu lisesi, Anadolu öğretmen lisesi, fen lisesi, imam hatip lisesi, meslek lisesi, sağlık meslek lisesi öğrencilerine göre daha fazla göstermektedir. Ortaokul öğrencileri, fen lisesi öğrencilerine göre doğrudan zorbalık davranışında daha fazla bulunmaktadır. Çok programlı lise öğrencileri ilkökul ve fen lisesi öğrencilerine göre daha fazla sözel zorbalık davranışında bulunmaktadır. Yine ortaokul ve meslek lisesi öğrencilerinde fen lisesi öğrencilerine göre sözel zorbalık davranışı daha fazla görülmektedir. Zorbalık davranış toplamında çok programlı lise öğrencileri ilkökul, ortaokul, imam hatip ortaokulu, Anadolu lisesi, Anadolu öğretmen lisesi, fen lisesi, sağlık meslek lisesi ve imam hatip lisesi öğrencilerine göre daha fazla zorba davranışlarda bulunmaktadır. İlkokul, ortaokul, meslek lisesi öğrencileri de fen lisesi öğrencilerine göre zorba davranışlar toplamında daha fazla ortalamaya sahiptir. Okulların akademik başarısı yükseldikçe zorba davranışlar azalmaktadır. Başar ve Çetin (2013) çalışması da bu bulguyu desteklemektedir.

Tablo 8

Okulun Bulunduğu Yerleşim Birimine Göre Zorba Davranışlarda Farklılaşma (Anova)

Değişken	Farkın kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	f	p	Anlamlı Fark I-J
Doğrudan Zorbalık	Gruplar arası Gruplar içi Toplam	5,368 167,885 173,253	2 542 544	2,684 ,495	5,420	005	İl merkezi>Köy
Sözel Zorbalık	Gruplar arası Gruplar içi Toplam	4,597 192,809 197,407	2 542 544	2,289 ,569	4,042	018	İl merkezi>Köy
Toplam	Gruplar arası Gruplar içi Toplam	2,581 151,789 154,370	2 542 544	1,290 ,431	2,992	050	İl merkezi>Köy

Öğretmenlerin görev yaptıkları okulun bulunduğu yerleşim birimine göre yapılan Anova testinde doğrudan zorbalık, sözel zorbalık ve toplam boyutunda $p < .05$ düzeyinde anlamlı fark bulunmuştur. Farkın kaynağını belirlemek için yapılan Tukey testinde il merkezinde görev yapan öğretmenler, il merkezinde öğrenim gören öğrencilerin doğrudan zorbalık, sözel zorbalık ve toplam zorbalık davranışlarını köyde öğrenim gören öğrencilere göre daha fazla zorba davranışlarda bulduklarını düşünmektedir. Başar ve Çetin (2013) tarafından yapılan çalışmada ise bu bulgunun tam tersi bir sonuca ulaşılmıştır. Başar ve Çetin (2013)'in çalışmasında öğrenci görüşlerine göre köyde öğrenim gören öğrenciler il merkezi ve ilçe merkezinde öğrenim gören öğrencilere göre zorba davranışları daha fazla göstermektedir. Olweus (1995) çalışmasında da şehirdeki öğretmenlerin zorbalıkların daha farkında olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Tablo 9

Okulun Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Düzeylerine Göre Zorba Davranışlarda Farklılaşma (Anova)

Boyut	Farkın kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	f	p	Anlamlı Fark I-J
Dolaylı Zorbalık	Gruplar arası Gruplar içi Toplam	13,605 506,718 519,805	2 542 544	6,802 ,487	13,960	000	Düşük>İyi Düşük>Orta
Doğrudan Zorbalık	Gruplar arası Gruplar içi Toplam	9,046 359,369 368,415	2 542 544	8,938 ,458	19,500	000	Düşük>İyi Düşük>Orta
Doğrudan Zorbalık	Gruplar arası Gruplar içi Toplam	9,046 359,369 368,415	2 542 544	8,613 ,532	16,205	000	Düşük>İyi Düşük>Orta
Toplam	Gruplar arası Gruplar içi Toplam	9,046 359,369 368,415	2 542 544	8,289 ,391	21,174	000	Düşük>İyi Düşük>Orta Orta>İyi

Okulun bulunduğu kültürel ve ekonomik düzeyine göre yapılan Anova testinde tüm boyutlarda ve toplam boyutunda anlamlı fark bulunmuştur. Farkın kaynağını belirlemek için yapılan Tukey testinde çevresinin kültürel ve ekonomik düzeyi düşük okulun öğrencileri çevresinin yaşam düzeyi orta ve iyi okulun öğrencilerine göre zorba davranışı daha fazla

göstermektedir. Çevresinin sosyal ve ekonomik düzeyi orta düzeyde olan okulun öğrencileri çevresinin yaşam düzeyi iyi okullarda öğrenim gören öğrencilere göre zorba davranışları daha fazla göstermektedir. Okulların yaşam düzeyi, yani kültürel ve ekonomik durumu iyileştikçe zorba davranışları gösterme düzeyi azalmaktadır.

Öğretmenlerin cinsiyeti, branşı ve mezun oldukları okul türüne göre öğrencilerin zorba davranışlara başvurma düzeyiyle ilgili görüşleri farklılaşmamaktadır.

Tartışma

Bu çalışmada yapılan analiz sonucunda öğretmen görüşlerine göre zorbalık davranışları; dolaylı zorbalık, doğrudan zorbalık ve sözel zorbalık alt boyutlarından oluşmuştur.

Araştırmada öğretmen görüşlerine göre öğrencilerde gözlemlenen zorba davranışlarını başa çıkma yöntemi olarak sıklıkla uyguladıkları tespit edilmiştir. Gösterilme düzeyi ortalaması en yüksek 2,86 ile konuşanın sözünü kesme davranışıdır. Bulgular, Başar'ın (2011) çalışmasındaki *“sınıf içinde görülme sıklığı en fazla istenmeyen öğrenci davranışlarının iletişime yönelik konuşanın sözünü kesme davranışıdır”* tespitini doğrulamaktadır.

Bulgular öğrencilerin zorba davranışları en çok okul ortamında öğrendiklerini göstermektedir. Araştırmanın bulguları Başar ve Çetin (2013) ile Alper'in (2008) araştırmasındaki sonuçlarla örtüşmektedir. Belirtilen araştırmalarda da öğrencilerin zorba davranışları en çok okul ortamından öğrendiği sonucuna ulaşılmıştır. Koç (2006) araştırmasında lise öğrencilerinin zorba davranışların %72'sine okul içinde maruz kaldığını, Alper (2008) araştırmasında öğrencilerin sözel zorbalığa en çok sınıf ortamında maruz kaldığını, Kılıç (2009) öğrencilerin zorba davranışlarının %76,86'sının okul içinde gerçekleştiğini tespit etmişlerdir. Preira ve arkadaşları (2004) zorbalığın en çok yaşandığı yerleri, oyun alanları, koridorlar ve sınıf ortamı olarak tespit etmiştir. Bu durum öğrencilerin çevrelerinden öğrendikleri zorba davranışları okula getirip teneffüslerde, oyun içinde veya boş vakitlerde öğretmen kontrolünün zayıfladığı veya olmadığı zamanlarda sergileyerek diğer arkadaşlarının da öğrenmesine neden olduklarını göstermektedir. İnsanoğlu zorbalığa meyilli olduğu gibi bu davranışlarını eğitebilecek bir varlıktır. Bazı psikologlar insanın gelişiminin zorbalık eğilimleriyle mücadelesinden geçtiğini savunmaktadır (Craib, 2008). Öğrencilere hayatın her aşamasında baş etmek zorunda oldukları bazı güçlüklerle karşılaşacakları bilinci aşılmalı ve bunlarla en uygun yöntemle baş etme yöntemleri geliştirme yetenekleri kazandırılmalı ve zorbalığın çözüm getiren bir başa çıkma yöntemi olmadığı kavratılmalıdır. Küçük yaşlarda bu bilinç aşılmadığında zorbalık kaba şiddete dönüşerek karşımıza çıkmakta bireysel ve toplumsal hayatımızda derin yaralar açılmasına neden olmaktadır.

Zorba davranışların birbiriyle ilişkili olduğu görülmektedir. Yaşamında bir zorbalık türüne başvuran öğrenci diğer zorbalık türlerine de başvurmaktadır. Psikolojide bir grup araştırmacı şiddetin insan doğasında olduğunu ileri sürerken (Freud, 1998; Freud, 2008) diğer grup şiddetin öğrenildiğini savunmaktadır (Eron, 1989; Feist, 2006; Horney, 1999). Bununla beraber her iki yaklaşım da eğitimle şiddet içerikli davranışların önüne geçilebileceği konusunda

uzlaşmaktadır. Yaş ilerledikçe zorbalık düzeyi düşmekle birlikte okullarda darp, yaralama, tehdit gibi şiddet olayları artmaktadır. Burada şiddete başvuran öğrenciler daha alt sınıflardayken zorbalık davranışlarının hangi düzeyde olduğu, sosyalleşme, zihinsel ve ahlaki gelişim gibi faktörler zorbalığı engelliyorsa liselerde şiddete başvuranlarda niçin etkili olamadığı gibi soruların cevabını bulmak için ilköğretimde zorba davranış düzeyi yüksek olan bir grup öğrenci boylamsal bir çalışmayla orta öğretim sonuna kadar takip edilerek veriler biyolojik, psikolojik, sosyolojik ve antropolojik açıdan irdelenmelidir.

Öğretmenlerin mesleki kıdemlerine öğrencilerin zorba davranışlarının farklılaştığı belirlenmiştir. Mesleki kıdem yılı 11-20 arası olan öğretmenlere göre öğrenciler daha fazla zorba davranışlarda bulunmaktadır. Genç öğretmenler ve deneyimli öğretmenler öğrencilerin davranışlarına karşı daha hoşgörülü yaklaşmaktadır.

Araştırmada öğrencilerin öğrenim gördükleri okulların statüsü ve öğrencilerin akademik başarısı arttıkça zorba davranışların azaldığı tespit edilmiştir. Anadolu ve fen liselerindeki öğrenciler iyi bir üniversite puanı olarak yüksek puanlı bölümlere girmektedir. Aynı amacı paylaşan öğrencilerin birbirleriyle olumlu etkileşim içindedir. Bu okullarda kurban öğrencilerin azlığı, anne ve babalarının çocuklarıyla ilgilenme oranlarının yüksekliği, sınıf mevcudu sayılarının düşüklüğü, bu okullardaki öğrencilerin bilişsel olarak üstünlükleri ve okullarının diğer okullara göre daha donanımlı olmalarının zorbalığı azalttığı söylenebilir.

Araştırma sonuçlarına göre il merkezinde öğrenim gören öğrenciler köyde öğrenim hayatını devam ettiren çocuklara göre daha çok zorba davranışlarda bulunmaktadır. Bu bulgu, Başar ve Çetin'in (2013) çalışmasıyla çelişmektedir. Başar ve Çetin (2013), öğrenci görüşlerine göre zorba davranışların gösterilme düzeyini incelemiştir. Öğrenci görüşlerinin alındığı bu çalışmada köyde öğrenim gören öğrencilerin il ve ilçe merkezinde öğrenim gören öğretmenlere zorba davranışlara daha çok başvurdukları tespit edilmiştir. Köyde görev yapan öğretmenler biraz duygusal davranmış olabilir.

Okulun kültürel ve ekonomik düzeyine göre zorba davranışlara başvurma düzeylerinin farklılaştığı tespit edilmiştir. Okulun kültürel ve ekonomik düzeyi azaldıkça öğrencilerin zorba davranışlara başvurma düzeyleri de artmaktadır.

Araştırmada elde edilen bulgulara dayalı olarak aşağıdaki öneriler geliştirilebilir:

- Öğrenciler zorba davranışları en çok okul ortamından öğrendikleri tespit edilmiştir. Okullarda zorbalıkla mücadele eylem planları hazırlanmalıdır.
- Zorba davranışlar akademik başarı düştükçe azalmaktadır. Ortaöğretimde okul türü çeşitliliği azaltılmalıdır.
- Öğretmenlerin zorba davranışlara ilişkin farkındalıklarını artırmak için hizmet-içi eğitim verilmelidir.
- Öğrencileri zorba davranışlara iten nedenler araştırılabilir.

Kaynaklar

- Alper, S. İ. (2008). “İlköğretimde zorbalık”. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Arıman, F. (2007). “İlköğretim 7. ve 8. sınıf öğrencilerin zorbalık eğilimleri ile okul iklimi algıları arasındaki ilişkinin incelenmesi”. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ayas, T. (2008). “Zorbalığı önlemede tüm okul yaklaşımına dayalı programın etkililiği”, (Yayınlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Ayas, M, & Horzum, M. B. (2011). Exploring the teachers' cyber bullying perception in terms of various variables, *International Online Journal of Educational Sciences*, 3(2), 619-640.
- Başar, M. & Çetin, Ö. (2013). İlk ve orta öğretim öğrencilerinin zorba davranışlara başvurma düzeyleri ve bu davranışları öğrenme ortamlarının incelenmesi, *E-Journal of New World Sciences Academy*, 8(4), 474-488.
- Başar, M. (2011). “Sınıf içi istenmeyen öğrenci davranışların yönetiminde örtük program”, (Yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Besag, V. (1995). *Bullies and victims in schools*, Philadelphia: Open University Press.
- Bosworth, K., & Espelage, D. L. (1999). Factors Associated with Bullying Behavior in Middle School Student. *Journal of Early Adolence*, 19(3), 341-362.
- Craib, I. (2008). *Psikanaliz nedir?* (II. Baskı), Çev. Ali Kılıçoğlu, İstanbul: Say Yayınları.
- Coşkun, G. (2008). *İlköğretim ikinci kademe öğrencilerinin zorbalık eğilimleri ile problemli internet kullanımları arasındaki ilişki*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Çankaya, İ. (2011). İlköğretimde akran zorbalığı, *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24(1), 81-92.
- Dölek, N. (2002). “İlk ve ortaöğretim okullarındaki öğrenciler arasında zorba davranışların incelenmesi ve zorbalığı önleme tutumu geliştirilmesi programının etkisinin araştırılması”. (Yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Elliot, M. (1992). *Bullying a practical guide to coping for schools*. Harlow: Longman Group UK.
- Eron, L. D. (1989). The development of aggressive behavior from the perspective of developing behaviorism, *American Psychology*, 42, 435-442.
- Gündoğdu, R, Yavuzer, Y, & Karataş, Z. (2011). Eğitim fakültesi öğrencilerinin çatışma çözme becerilerinin ve kaygı düzeylerinin incelenmesi, *E-Journal of New World Sciences Academy*, 6(1), 341-361.
- Feist, J., & Feist, G. J. (2006). *Theories of personality* (Six Editions), New York: McGraw Hill.
- Freud, S. (2008). *Psikanaliz üzerine*, (14. Baskı), Çev. A. Avni Öneş, İstanbul: Say Yayıncılık.
- Freud, S. (1999). *Savaş ve ölüm üzerine düşünceler*, (IV. Baskı), Çev. Selçuk Budak, Ankara: Öteki Yayınları
- Horney, K. (1999). *Ruhsal çatışmalarımız*, (IV. Baskı), Çev. Selçuk Budak, Ankara: Öteki Yayınevi.
- Kapçı, E. G. (2004). İlköğretim öğrencilerinin zorbalığa maruz kalma türünün ve sıklığının depresyon, kaygı ve benlik saygısıyla ilişkisi, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 37(1), 1-13.
- Jackson, P. W. (1968). *Life in classrooms*, New York: Holt, Rinehart and Winston Inc.
- Karasar, N. (2011). *Bilimsel araştırma yöntemi*, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Kılıç, N. (2009). “İlköğretim 6.7.8. sınıf öğrencilerinin zorbalık düzeylerinin yordanması (Konya Cihanbeyli ilçesi örneği)”, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

- Koç, Z. (2006). "Lise öğrencilerinin zorbalık düzeylerinin yordanması". (Yayımlanmamış doktora tezi), Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Olweus, D. (1993). *Bullying at school: what we know and what we can do*, Cambridge: MA: Blackwell
- Paykoç, F. (1995). Sosyal bilgiler eğitiminde çağdaş eğilimler, TED, *İlköğretim Okullarında Sosyal Bilgiler Öğretimi ve Sorunları*, 46-68.
- Pereira, B., Mendença, D., Neto, C., Valente, L., & Smith, P. K. (2004). Bullying in Portuguese schools, *School Psychology International*, 25(2) 241-254.
- Pişkin, M., & Ayas, T. (2011). Akran zorbalığı ölçeği: çocuk formu, *Akademik Bakış Dergisi*, 23, 44-66.
- Pişkin, M. (2005). *Okulda akran zorbalığı*, Ankara Valiliği İl Milli Eğitim Müdürlüğü Özel Eğitim Rehberlik ve Psikolojik Danışma Hizmetleri Bölümü "Okullarda Şiddet" Paneli, Ankara: 12 Ocak 2005.
- Stephenson, P., & Smith, D. (1992). *Why some schools don't have bullies?* M. Elliot (Ed.) *Bullying. A Practical Guide to Coping for Schools*, Wiltshire: Longman.
- Şirvanlı, Ö. D. (2010). *Ergenlerde akran zorbalığının yaş, cinsiyet ilişkisi*. www.psikiyatridizini.org sitesinden 05.04.2012 tarihinde alınmıştır.
- Totan, T., & Yöndem, D. Z. (2007). Ergenlerde zorbalığın anne baba ve akran ilişkileri açısından incelenmesi, *Ege Eğitim Dergisi*, 8(2), 53-68.
- Whitney, S. (1993). A survey of the nature and extent of bullying in junior middle and secondary schools, *Educational Research*, 35, 325-342.
- Yüksel, S. (2004). *Örtük program*, Ankara: Nobel Yayınları